

MARTIN SCHWARZ LAUSTEN

JOHANN BUGENHAGEN

Luthersk reformator i Tyskland og Danmark

ANIS

KIRKEHISTORISKE STUDIER

III. række nr. 16

*Udgivet af Afdeling for Kirkehistorie,
Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet*

Tilgnet Marianne

Martin Schwarz Lausten
Johann Bugenhagen
Luthersk reformator i Tyskland og Danmark

Forlaget ANIS
København 2011

Johann Bugenhagen
Luthersk reformator i Tyskland og Danmark
Martin Schwarz Lausten

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2011

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center,
trykt hos Specialtrykkeriet

ISBN-13: 978-87-7457-567-2

Omslag: *freiheit09*

Maleriet af Johann Bugenhagen er udført af Lucas Cranach d. Ældre i 1537, det år, da Bugenhagen indledte sit to-årige ophold i København. Billedet befinder sig nu i Lutherhaus i Wittenberg

Udgivet med støtte fra Velux Fonden, Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse og Jens Nørregaard & Hal Kochs Mindefond

For enkelte billeder i denne bog er det ikke lykkedes forlaget at komme i kontakt med den retmæssige indehaver af ophavsrettighederne. Såfremt forlaget på denne måde måtte have krænket ophavsretten, er det sket ufrivilligt og utilsigtet. Retmæssige krav i denne forbindelse vil naturligvis blive honoreret, som havde tilladelsen været indhentet i forvejen.

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Forord.....	9
Indledning.....	11

I. Johann Bugenhagen – luthersk reformator i Tyskland

1. Katolsk humanist i Pommern	17
Undervejs til Luther	20
2. Privat forelæser og ægtemand.....	27
Forelæsningerne.....	27
Bryllup med Walpurga	31
3. Fra sognepræst til generalsuperintendent.....	33
Sognepræst ved stadskirken i Wittenberg, 1523	33
Søndagsprædikener	35
Katekismeprædikener.....	40
Superintendent og “Reformationens biskop”	43
4. Professor ved Wittenberg universitet.....	49
Doktor og professor	49
Bibelfortolkninger	50
5. “Rejsende i lutherdom” Bugenhagens tyske kirkeordinanser	55
Kirkeordningernes baggrund og indhold	55
Bugenhagenbibelen.....	63
6. Teologi og fromhedsliv	65
Frelsen og gerningerne	65
Guds vrede og dommedags nærhed	67
Sakramenterne.....	68
Bøden.....	71
Bønnen.....	72
Det gejstlige embede	78
7. Politik og kirkepolitik	81
Guds øvrighed	81
Modstandsret mod kejseren?	82
Bugenhagen under og efter religionskrigen	83

II. Bugenhagen og Danmark

1. *Nytteløst digteri...* Mødet med hertug Christian og kætteri i Flensburg 91
2. Kaldelsen til København 103
3. Leder af reformationshøjtidelighederne i København, 1537 .. 109
 - Kongeparrets kroning og salving 109
 - Færdiggørelsen af Kirkeordinansen 121
 - Indsættelsen af de første lutherske biskopper 131
 - Københavns Universitets genoprettelse 135
4. De danske biskoppers “overbiskop”, 1537-1539 145
 - Det er latterligt at bebrejde mig...* Bugenhagens lederstilling i den danske kirke 145
 - Kirkernes økonomiske forhold og embedssager 150
 - Paveafguden skal de ikke have! Bugenhagens bekæmpelse af katolicismen 152
 - Bøger til biskopper og præster 154
 - De norske forhold 161
5. *Jeg har altid elsket jeres universitet...* Professor ved Københavns Universitet, 1537-1539 163
6. De vil ikke bønføre mig! Bugenhagens indblanding i dansk politik 169
 - Henrettelsen af ekskong Christian II's hoffourer 169
 - Spændingen mellem Danmark og Pommern 172
7. Opsang til og vejledning for de danske biskopper, 1539 177
 - Formaninger til omhu i embedet 177
 - Kritik af praksis ved dåb og nadver 180
 - Menigheden skal lære at synge!* Opfordringer til at skrive danske salmer og melodier 182
 - Bugenhagen om sit ophold i København 185
8. *Jeg ville hellere være i Danmark...* Det venskabelige forhold mellem Christian III og Bugenhagen, efter 1539 189
 - Kongens forsøg på Bugenhagens faste ansættelse i København 189
 - Breve og gaver 191

Familieforhold	194
Sygdomme.....	203
9. Råd giver for kong Christian III, 1539-1556	207
Kirkelig lovgivning	207
Problemer i kirkelige forhold	210
Bugenhagens selvforsvar og formaninger	216
Politik og religion	219
Bugenhagen som Christian III' s "headhunter"	231
Tilsyn med danske studenter i Wittenberg	237
<i>Jeg ønsker ikke, at Deres Majestæt læser unyttige bøger...</i>	
Bugenhagens bøger til kongen	240
Teologi og fromhedsliv	249

III. Familielivet, venskabet med Luther, døden

1. Familielivet	257
2. Venskabet med Martin Luther.....	261
3. Bugenhagens sidste tid og død.....	267

Appendiks

1. Sammenfatning	275
2. Zusammenfassung in deutscher Sprache.....	281
3. Litteratur.....	287
4. Kilder og litteratur	289
Skrifter af Bugenhagen	289
Øvrige kilder og litteratur	292
5. Forkortelser.....	301
6. Personregister	303

FORORD

En samlet fremstilling på dansk af Johann Bugenhagens virke i Wittenberg og i Danmark har endnu ikke foreligget. Desuden har man indtil nyere tid mest beskæftiget sig med Bugenhagens indsats som forfatter af kirkeordninger i de områder, som forlod den katolske kirke og gennemførte en luthersk reformation. Først i de senere år er forskere begyndt at undersøge hans teologi, som den udfolder sig i hans talrige fortolkninger til de bibelske skrifter, i pastortologiske og polemiske bøger. I dansk sammenhæng er det særlig betydningsfuldt, at han var den førende kraft, da Christian III brød med den katolske kirke og reorganiserede kirken som evangelisk.

I denne bog gives en fremstilling af hovedtanker i Bugenhagens teologi og praktisk-kirkelige arbejde samt af hans virke i Danmark både under sit ophold i København 1537-1539 og gennem den store brevveksling med kongen.

Jeg retter en tak til de fonde, som har støttet udgivelsen, til personalet ved Det Kgl. Bibliotek og Rigsarkivet for vanlig effektiv hjælp og ekspeditioner og til Christa Hansen, sognepræst ved folkekirkens tyske menighed i Haderslev, for sproglig revision af min tyske sammenfatning.

Bogen er tilegnet min kone, sognepræst Marianne Jensen-Broby Lausten, som allerede i sin studietid beskæftigede sig med Bugenhagens indflydelse i den danske reformationskirke og siden er fortsat med studier i hans embedsteologi.

Det har ikke kunnet undgås, at der forekommer visse gentagelser fra mine bøger om Martin Luther og om Philipp Melanchthon. De tre bøger supplerer hinanden, men kan også læses hver for sig. Citater fra tyske tekster bringes her i min danske oversættelse, tekster og udtryk fra 1500-tallet gengives på nudansk, og ordet *katolsk* bruges uden videre om den romersk-katolske

kirke og tro. I stedet for fodnoter er der ved direkte citater i parenteser henvist til kilderne. Ved hjælp af fortegnelsen over kilder og litteratur (s. 289ff) og afsnittet “Litteratur” (s. 287) kan man finde frem til den forskningslitteratur, som er relevant for de pågældende kapitler.

København den 1. februar 2011

Martin Schwarz Lausten,

Professor emer., dr. theol.

INDLEDNING

Sammen med Martin Luther og Philipp Melanchthon udgjorde Johann (Johannes) Bugenhagen triumviratet i reformationstidens Wittenberg. Ganske kort tid efter at Bugenhagen var rejst fra sit hjemland Pommern til Wittenberg (1521) for at studere den nye evangeliske teologi, rykkede han frem i forreste række af de ledende teologer. Dette skete i kraft af de forelæsninger over bibelske skrifter, som han begyndte at holde få måneder efter ankomsten. Både Luther og Melanchthon fattede straks sympati for hans personlighed, og øjnede hurtigt de store muligheder, der åbnede sig, dersom Bugenhagen blev knyttet fast til både kirke og universitet i Wittenberg. Her skønnede de rigtigt. Bortset fra, at de alle tre blev nære personlige venner – Bugenhagen blev tilmed Luthers skriftefader – udviklede Bugenhagen sig til en habil og kendt teolog, ligesom hans betydelige administrative evner blev en stor gevinst for reformationsbevægelsen netop på et tidspunkt, hvor den skulle manifestere sig, udbrede sig og konsolideres. Dette gjaldt ikke alene Wittenberg, hvor Bugenhagen blev sognepræst ved stadskirken (1523), men også i kurfyrstendømmet Sachsen og i de mange andre tyske områder, som forlod den katolske kirke og gennemførte den evangeliske – lutherske – reformation. Bugenhagen blev den mand, som sendtes af sted for at hjælpe med udformningen af den lov (kirkeordinans), som skulle lægges til grund, når et af de tyske lande eller en af bystaterne skulle organiseres som et evangelisk område.

Som bekendt strakte denne hans virksomhed sig også indirekte og direkte til de nordiske lande, idet han i årene 1537-1539 opholdt sig i København for at hjælpe med gennemførelsen af reformationen i kongeriget. Med henvisning til Ansgar, som i 800-tallet missionerede kristendommen blandt de nordiske vikinger, har man derfor i ældre tider kaldt Bugenhagen Nordens

– evangeliske – apostel. Mange af principperne, som blev nedfældet i den danske kirkeordinans (1537) gælder stadig i folkekirken.

I sin latinske bog (1836) redegjorde Balthasar Münter på grundlag af de kilder, som han havde til rådighed, udmærket for Bugenhagens ophold i København. Forskningen har siden især beskæftiget sig med Bugenhagens kirkeordninger, men i løbet af de seneste 30-40 år har forskerne så at sige opdaget Bugenhagen som teolog. Når de mange rejser ikke forhindrede det, holdt Bugenhagen talrige prædikener i stadskirken, som regel tre om ugen, eksegetiske forelæsninger ved universitetet, deltog i udformningen af betænkninger sammen med de nævnte kolleger og fik også tid til at udfolde et meget stort teologisk forfatterskab. I nyere tid er der udgivet afhandlinger og artikler om hans omfattende fortolkninger til de gammeltestamentlige og de nytestamentlige skrifter. Man har arbejdet med hans plattyske bibeloversættelse, med nogle af hans pastoralteologiske skrifter, hans opgør med den katolske teologi og det katolske fromhedsliv, med hans anvisninger til evangeliske gudstjenester og kirkelige handlinger, hans opfattelse af dåb og nadver, hans syn på forholdet mellem kirken og den verdslige øvrighed. En større afhandling om hans teologi om og praktiske udførelse af det sociale arbejde (Tim Lorenzen) har også netop set dagens lys. Alligevel mangler stadig vigtige områder at blive genstand for forskningen, bl.a. hans virke som prædikant.

Uundværlig for Bugenhagenforskningen er G. Geisenhofs *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des Johannes Bugenhagen*, Leipzig 1908 (=1963), og *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel. Gesammelt und herausgegeben durch Otto Vogt. Mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast unter Mitarbeit von Hans Volz*, Hildesheim 1966. Bortset fra tillæggene i sidstnævnte værk er det førsteudgavens tekst fra 1888-1889, og værket er på flere måder forældet. Det lever ikke op til moderne krav til værker af denne art, bl.a. er mange af brevene blot refereret. Det gælder ikke mindst de talrige breve fra den danske konge Christian III. Disse breve kan i deres fulde længde findes i C.F. Wegener: *Aarsberetninger fra Det Kgl. Geheimearchiv*, I, 1852-1855, som er en uvurderlig kilde i vores sammenhæng. Endelig er der i nyeste tid udgivet et meget betydeligt hjælpemiddel til Bugenhagen-

forskningen, Irmfried Garbe: *Bibliographie zur Johannes Bugenhagen-Forschung*, i: Irmfried Garbe und Volker Gummelt (hg.) 2008, 203-284.

I nærværende bog, den første i større sammenhæng om Bugenhagen på dansk, præsenteres i del I den katolske præst og lektor Johann Bugenhagens vej fra den humanistiske, katolske baggrund i Pommern til det evangeliske, lutherske miljø i Wittenberg. Der gives et indblik i hans arbejde som sognepræst ved byens stadskirke og som professor ved universitetet, hans virke som superintendent, hans omfattende arbejde med kirkeordninger rundt omkring i Tyskland og hans teologiske standpunkt og stilling i nogle politiske og kirkepolitiske sager. I anden del fremstilles hans arbejde i Danmark, som indledtes i Flensburg (1529) med opgøret med den ulutherske evangeliske *sværmer* Melchior Hoffman om nadverforståelsen. Ved denne lejlighed traf Bugenhagen den lutherske hertug Christian, den senere danske reformationskonge Christian III. Da han efter borgerkrigen stod som sejrherre og agtede at gennemføre reformationen, opfordrede han Bugenhagen til at hjælpe med dette. Han kom og opholdt sig næsten to år i København. Der gives en fremstilling af hans centrale stilling og de principper, som lå bag de fire højtideligheder, som markerede skiftet i konfession og i statsstyre. Derefter skildres hans funktion som en slags overbiskop, hans forhold til de første danske biskopper (*superintendenten*), hans arbejde ved universitetet, hans holdning til fortsat katolsk fromhedsliv, hans litterære virke og hans forsøg på indblanding i nogle politiske sager. De to sidste afsnit i anden del drejer sig om det personlige, venskabelige forhold mellem Bugenhagen og kong Christian III og om hans funktion som rådgiver for kongen med hensyn til kirkelig lovgivning, hans tilsyn med danske studenter i Wittenberg, virket som *headhunter* for kongen og hans tilsendelse af bøger til kongen, ligesom der gives et indblik i den teologi og det fromhedsliv, som dannede grundlaget og rammerne for deres virke. I tredje del skildres Bugenhagens familieliv og venskab med Luther i Wittenberg, hans sidste dage og død.

Fremstillingen samler sig om forholdene i kongeriget Danmark. Bugenhagens forbindelse med hertugdømmerne Slesvig og Holsten, som er behandlet i både ældre og nyere forskning, strejfes kun kortfattet. Om Bugenhagen og Norge er der på grund af manglende kildemateriale ikke meget at sige.

Alle citater fra kilder og litteratur er af mig gengivet på dansk. Bogen er ikke forsynet med noter, men i *Litteraturoplysninger* og i *Kilder og litteratur* s. 289 gives henvisninger til relevante værker, dersom man ønsker særlige emner uddybet. Endelig skal gøres opmærksom på, at man i Danmark ofte bruger Bugenhagens forkortede fornavn Johann. Det anvendes her. For tydelighedens skyld anvendes her også rask væk ordene katolsk, katolikker og sammensætninger, selvom betydningen af de ord var en anden i 1500-tallet.

APPENDIKS

1. SAMMENFATNING

Som mange andre i samtiden gik Bugenhagen vejen fra katolsk humanisme til evangelisk kristendom efter at have stiftet bekendtskab med nogle af Luthers reformatriske hovedskrifter og med Luther personlig i Wittenberg. Det virker overraskende, så hurtigt han tilegner sig den evangeliske kristendomsforståelse, men med henblik på hans humanistiske baggrund er det ikke mærkeligt, at det er forholdet mellem troen og det kristne menneskes liv, spændingen mellem det katolske krav om “gode gerninger” og så den evangeliske opfattelse af dydernes, kærlighedsgjerningernes, nødvendighed, som lige fra begyndelsen optager ham i ganske særlig grad. Men under alle omstændigheder bliver den nye tro ikke blot et privat anliggende for Bugenhagen. Efter den indledende private forelæsningsvirksomhed og overtagelsen af sognepræsteembedet ved Wittenbergs stadskirke, som også gav ham fast tilknytning til universitetet, kunne han gennem sit omfattende fortolkningsarbejde, søndagsprædikener, katekismepredikener, sjælesorgsarbejde medvirke til udbredelsen og konsolideringen af den evangeliske kristendomsforståelse og bekæmpelsen af både den katolske form for kristendom og af den opfattelse og praksis, som afvigende evangeliske folk førte frem.

Hertil kom, at Bugenhagen viste sig også at have gode administrative evner for det praktisk-kirkelige arbejde, som man udnyttede både under visitatser i Kursachsen, men også i bestræbelserne på at udforme lokale kirkelove (kirkeordninger) i de andre tyske territorier, som forlod den katolske kirke og blev evangeliske.

Bugenhagen havde tilegnet sig Luthers teologi om *menneskets frelse* og dens betydning for det kirkelige og verdslige liv, og det afspejles i de prædikener, som er bevaret. Selvom de er nedskrevet af andre på latin og ikke på det tyske sprog, som de blev holdt på, og selvom der ikke er bevaret særlig mange

af dem, så viser de, hvor grundfæstet denne lutherske teologi er hos ham. Dette gælder også den bestandige polemik mod det katolske munkevæsen og fromhedsliv, ligesom der også af og til gives glimt af en livlig stil med træffende eksempler fra dagligdagen og kortfattede præcise udtryk og slagord, som man kender fra mange af hans trykte bøger. Han beskæftigede sig ofte med *barnedåbens teologi* og praksis. I dåben var det Kristus alene, som handlede og skænkede den gratis frelse. Sin begrundelse for spædbørnsdåben hentede Bugenhagen først og fremmest i de nytestamentlige tekster, han afviste gendøbernes opfattelse som en utilstedelig anvendelse af fornuften i trosanliggender. Han gav trøstende vejledninger til mødre, hvis dødfødte børn eller nyfødte ikke var blevet døbt. Ligeledes gik han aktivt og lidenskabeligt ind i samtidens mange debatter om *nadveren*. Her afviste han skarpt den katolske teologi og praksis og lige så heftigt den nadverteologi, som Zwingli, hans tilhængere og andre, som fremførte en såkaldt spiritualistisk, åndelig, forståelse af Kristi legemes og blods tilstedeværelse i nadveren stod for. Som Luther fastholdt han opfattelsen af Kristi virkelige tilstedeværelse i brødet og vinen (*realpræsensen*).

Vel var Bugenhagen således enig med Luther i spørgsmålet om menneskets frelse og i overbevisningen om dette menneskes åndelige frihed, men mange forhold bevirkede, at det kunne være vanskeligt at opleve den evangeliske glæde i dagliglivet. Dette problem optog ham gennem alle årene. Kejserens og andre katolske magters militære angreb, den bestandige fare for, at tyrkerne i Østeuropa ville foretage et generalangreb på det kristne Vesten, pest og andre sygdomme, omfattende umoral også blandt de evangeliske kristne tog sig for ham ud som resultatet af *Guds vrede og straf* over menneskers syndige liv. Midlet til at afvende dette fandt han i uafladelige opfordringer til bod, omvendelse og indtrængende bønner til Gud døgnnet rundt og til intens katekismusundervisning af både børn og voksne.

De talrige *kirkeordninger*, som han skrev eller medvirkede til, havde deres baggrund i den evangeliske teologi, som han udviklede i sit fortolkningsarbejde, prædiken- og sjælesorgspraksis. De var som regel samlet om gudstjernen, de gejstliges valg, arbejde og økonomi, skolevæsenet og fattigforsorgen. Rækkefølgen i lovene kunne variere, ligesom de lokale forhold kunne

medføre regler af særlig art. Han ydede på dette område en indsats i den evangeliske kirkes udvikling, som vanskeligt kan overvurderes. Gudstjeneste, salmesang, prædiken og det personlige fromhedslivs handlinger skulle naturligvis alt foregå på modersmålet. Bemærkelsesværdigt er den forholdsvis store indflydelse, som han agtede at give lægfolket, både ved valget og ordinationen af præster, og i administrationen af fattigforsorgen. Også ved indvielsen af superintendenten (biskopper) ønskede han, at lægfolk medvirkede ved håndspålæggelsen.

Men hans fremhævelse af lægfolkets medvirken kom til at stå i et spændingsforhold til det melanchthonske syn på *verdslig øvrighed*, som han tilsluttede sig, dvs. at verdslig øvrighed havde ansvar for både undersåtternes verdslige vel og for deres sjælfrelse. I de kirkepolitiske overvejelser gik han ind for tilladeligheden af modstand mod verdslig øvrighed, dersom den ville anfægte den evangeliske tro. Da kejseren efter sin sejr over de lutherske i religionskrigen ville genindføre katolicisme overalt, indtog han sammen med Melanchthon en pragmatisk holdning, dvs. de ville gå med til indførelsen af det, de mente, var ubetydelige katolske regler og ceremonier mod til gengæld at bevare muligheden for i forkyndelsen at holde fast ved den lutherske tro. Denne holdning blev voldsomt angrebet fra konservative lutherske teologer, og de forbitrede Bugenhagens sidste år.

Under opholdet i *København* (1537-1539) indtog han den helt centrale rolle ved de fire højtideligheder, som skulle markere, at landet skiftede konfession og statsstyre, at den katolske bispemagt blev erstattet af evangeliske biskopper (superintendenten), og at universitetet genåbnede, nu som et luthersk universitet, styret af kongen. Det hidtidige universitet var oprettet på grundlag af en bulle fra paven, hvis biskop i Roskilde var universitetets kansler. At Bugenhagen her kunne bidrage med erfaringer fra sit universitet i Wittenberg, hvor man i øvrigt netop havde gennemført en ny reform, siger sig selv. Gennem sine taler, bemærkninger og handlinger ved kongeparrets kroning og salving, gennem sit medarbejde ved udformningen af den evangeliske kirkelov (kirkeordinansen af 1537/39) og gennem sin indvielse af hele gruppen af de første lutherske biskopper, kunne Bugenhagen udfolde sit syn på forholdet mellem verdslig øvrighed og kirke, på den reformerede

kirkes opbygning, indhold og styre, på forståelsen af det gejstlige embede. Under sit ophold her i landet fungerede han dels som kongens rådgiver dels som en art overbiskop over de andre biskopper. Som sådan opfattede han sig selv og sådan betragtede de andre biskopper ham også. Han kunne give dem anvisninger for deres arbejde og veg ikke tilbage for at give dem barske op-sange og formaninger. Sporede han katolske tilbøjeligheder, greb han rask og kontant ind. Ved et par lejligheder forsøgte Bugenhagen også at gå ind i en strid mellem Danmark og Bugenhagens fædreland Pommern. Her havde han dog ikke noget synderligt held, men hans rådgivervirksomhed fortsatte pr. korrespondance efter hjemkomsten til Wittenberg.

Den store bevarede brevveksling mellem Christian III og Bugenhagen giver et fint indtryk af, hvorledes Bugenhagen sendte kongen nyheder af politisk og religiøs art og en stadig strøm af nyudgivne teologiske og opbyggelige bøger. Gennem oplysningerne kunne han både direkte og indirekte prøve at påvirke kongen til kirkepolitiske eller politiske handlinger. Men kongens kontroversielle udenrigspolitik lå dog fast. Sin tilknytning til den katolske kejser Karl V ville han ikke lave om på, selvom det medførte, at han ikke kunne støtte de lutherske fyrster under religionskrigen. I en forbavsende åben og fri tone kunne Bugenhagen her formane kongen, når han havde hørt om tilfælde i den danske kirke, som han ikke brød sig om. Bl.a. krævede Bugenhagen flere gange, at de gejstliges økonomi blev forbedret. Kongen på sin side benyttede Bugenhagen som *headhunter*, bad ham finde mænd, som kunne bruges i Danmark som hofprædikanter, biskopper eller professorer. Et større tilsynsarbejde med de danske studenter påtog Bugenhagen sig også, ligesom kongen simpelthen overlod det til Bugenhagen at fordele kongelige stipendier til egnede danske studenter. I korrespondancen kom de to mænd ofte ind på lykkelige og mindre gode begivenheder i familierne, ligesom Bugenhagen nogle gange bad om støtte i form af gaver eller ansættelser til familiemedlemmer eller bekendte. Christian III beundrede de store reformatorer i Wittenberg, sendte gaver og penge, men han holdt et vågent øje med deres holdninger, og da han erfarede at Melanchthon og andre forlod den gamle lutherske teologi på væsentlige punkter, skred han ind med vrede, kritik og krav om ændringer.

Bughagen var uden tvivl den af wittenbergerne, som var tættest knyttet til den danske reformationskonge, deres omgangstone var åben, undertiden humoristisk og ofte ganske direkte. Bugenhagen fik ad denne vej stor indflydelse på opbygningen og konsolideringen af den unge lutherske kirke i Danmark, og mange af hans teologiske overvejelser og hans syn på den praktiske udførelse af den, kan spores endnu i folkekirken. Det gælder bl.a. Bugenhagens store vægtlæggen på, at prædikanterne til stadighed samlede deres forkyndelse om kernen i den lutherske kristendom, menneskets frelse af Guds nåde, og at dette var deres vigtigste funktion. At man i hans kirkeordinans også tilføjede, at prædikenen ikke måtte vare længere end én time, er til gengæld temmelig overflødig at kræve i vor tid! Man kan endvidere nævne gennemførelsen af gudstjeneste, salmesang, prædiken og kirkelige handlinger på modersmålet, lægfolkets direkte medvirken til kaldelsen af præster, ihærdigheden i undervisning i kristendomskundskab, det kirkestyreprincip, at hvert stift styres af sin egen biskop. Hertil kan føjes hans krav om, at verdslig øvrighed, politikerne, har ansvaret for at skabe rammerne for og gennemføre lovgivningen for kirken. Alt dette skal dog naturligvis betragtes med skyldig hensyntagen til de næsten 500 års forløb.

2. ZUSAMMENFASSUNG IN DEUTSCHER SPRACHE

Der Reformator Johannes Bugenhagen ist in neuerer Zeit nie in größerem Zusammenhang im dänischen Sprachraum dargestellt worden.

In diesem Buch wird im ersten Teil – *Johann(es) Bugenhagen, lutherischer Reformator in Deutschland* – zuerst sein Hintergrund im Humanismus geschildert, seine Umkehr zum evangelischen Glauben, nachdem er Luthers *Von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche* gelesen und sich nach Wittenberg begeben hatte (I,1).

Überraschend schnell hat er sich die neue Theologie zugeeignet, und namentlich war er an dem Verhältnis zwischen Glauben und christlichen Leben interessiert, und dabei besonders an den Spannungen zwischen der katholischen Auffassung von den notwendigen “guten Werken” und der lutherischen Auffassung; es war dies ein Thema, das ihn sein ganzes Leben lang beschäftigte.

Bereits in dem ersten Jahr in Wittenberg wurde er durch seine exegetischen Vorlesungen bekannt (I,2). Sowohl Luther als auch Melanchthon entdeckten früh seine Qualitäten, Luther sorgte dafür, dass er Pfarrer an der Stadtkirche wurde. Damit verbunden war eine Vorlesungstätigkeit an der Universität. Von da an konnte er durch seine Predigtstätigkeit, durch seine exegetischen Vorlesungen und durch seine Arbeit am Katechismus zur Ausbreitung und zur Konsolidierung der evangelischen Auffassung des Christentums und zur polemischen Auseinandersetzung mit dem katholischen Glauben mitwirken. Zahlreiche seiner Vorlesungen sind in Buchform erschienen. Die wenigen Predigten, die von ihm bewahrt sind, zeigen, wie die evangelische Theologie grundlegende fest bei ihm ist. Immer sieht man auch

die ständige Polemik gegen die römische Kirche, gegen das Mönchswesen und das Frömmigkeitsleben. Ab und zu erhält man einen Eindruck von einem lebendigen Stil und sehr treffenden Beispielen aus dem Alltagsleben.

In seiner Theologie beschäftigt er sich oft mit der Kindtaufe. Die Begründung dafür entnahm er den neutestamentlichen Schriften und er lehnte die Auffassung der Wiedertäufer als eine unzulässige Anwendung der Vernunft in Glaubenssachen ab. Ebenso beteiligte er sich leidenschaftlich an der Debatte über das Abendmahl. Hier verwarf er die katholische und die zwinglianische Auffassung und hielt, wie Luther, an der Realpräsenz fest. Mit Luther war er in der Frage der Rechtfertigung aus Glauben einer Auffassung, und in der Beurteilung der geistlichen Freiheit. Aber oftmals war es schwer, die evangelische Freude festzuhalten. Und wie Luther, hielt er daran fest, dass die vielen Feinde der evangelischen Christen, wie Kaiser Karl d. V. und die weiteren katholischen, politischen Mächte, der Papst, die Türken, die innerprotestantischen Feinde, die hässlichen Tätigkeiten des Teufels, dass dies alles seine Ursache darin hatte, dass die Christen in Sünde lebten. Gott musste sie daher strafen. Die Aufgabe der Prediger war es daher, immer zur Busse zu rufen, um den Zorn Gottes abzuwenden (I,3-4.6).

Bugenhagens hervorragende Fähigkeiten für Verwaltungsaufgaben wurden von ihm als Superintendent in der praktisch-kirchlichen Arbeit ausgenutzt. Zusammen mit Luther trat er als Ordinator auf, er wirkte an Visitationen mit, er verfertigte zusammen mit den Kollegen viele Gutachten, aber ganz besonders wurde er der Fachmann für die Ausarbeitung von Kirchenordnungen in den verschiedenen Territorien, die zum evangelischen Glauben übertraten. Nicht zu Unrecht nennt man ihn in neuerer Zeit auch "Bischof der Reformation". Die vielen von ihm ausgearbeiteten Kirchenordnungen hatten ihren Hintergrund in seiner evangelischen Theologie, und thematisierten in der Regel den Gottesdienst, die Erwählung, die Arbeit, die Versorgung der Geistlichen, das Schulwesen und die Armenfürsorge. Er hat hier einen großen Einsatz für die Entwicklung der evangelischen Kirche geleistet, der nicht hoch genug eingeschätzt werden kann. Bei Amtshandlungen sollte die Muttersprache angewendet werden, und bemerkenswert ist der verhältnismäßig große Einfluss, den er den Laien zuteilte. Dieses stand aber

in einer gewissen Spannung zu seiner von Melanchthon geprägter Auffassung der weltlichen Obrigkeit. Danach hatte der Fürst oder der Magistrat der Stadt die Verantwortung sowohl für das weltliche, als auch für das geistliche Wohl der Untertanen (I,5).

In der Kirchenpolitik befürwortete er die Zulässigkeit des Widerstandes gegen die weltliche Obrigkeit, wenn diese die evangelische Glaube angriff; als aber der Kaiser nach dem Sieg in den Religionskriegen versuchte den Katholizismus wieder überall einzuführen, vertrat er zusammen mit Melanchthon eine pragmatische Haltung, die ihm viele Feinde einbrachte (I,7).

Teil II, *Bugenhagen und Dänemark*. Herzog Christian, der die evangelische Reformation in seinem schleswigschen Territorium 1526 eingeführt hatte, traf Bugenhagen in Flensburg (1529), als man dort mit dem Schwärmer Melchior Hoffman und seiner nichtlutherischen Abendmahlsauffassung abrechnete. Bugenhagen war der profilierteste Teilnehmer (II,1).

Als der Herzog später als König Christian III. von Dänemark-Norwegen, die Reformation im gesamten Land einführte, forderte er Bugenhagen auf nach Kopenhagen zu reisen, wo er sich von 1537 bis 1539 aufhielt (II,2).

Er spielte hier eine ganz zentrale Rolle bei den vier Feierlichkeiten, mit denen man die Änderung der Konfession und Neuerungen in der Staatsverwaltung markieren wollte: Die Salbung und Krönung des Königspaares, die Fertigstellung der Kirchenordnung, die Einsetzung der sieben evangelischen Superintendenten (Bischöfe) und die Wiedereröffnung der Kopenhagener Universität. Die Dokumente von diesen historischen Ereignissen geben einen guten Einblick in Bugenhagens Auffassung vom Verhältnis zwischen den weltlichen und geistlichen Obrigkeiten. Die Frage, wie man im evangelischen Raum überhaupt eine Krönung nach dem vorreformatorischen Ritual durchführen konnte, beantwortete Bugenhagen in Reden und Abhandlungen mit seiner von Melanchthon geprägten Auffassung. Nachdem die dänischen Theologen zunächst einen Entwurf geschrieben hatten, konnte er die dänische Kirchenordnung in lateinischer Sprache fertigstellen. Es finden sich hierin nur wenige Abweichungen von den anderen bugenhagenschen Kirchenordnungen. Das Ritual bei der Einsetzung der Superintendenten war eine feierliche Erweiterung des Rituals bei der Einsetzung der evangelischen

Pfarrer. Die Superintendenten – die bereits in der ersten Generation Bischöfe genannt wurden – waren Pastoren mit besonderen Aufsichtsaufgaben. Bei der Errichtung der Kopenhagener Universität konnte Bugenhagen die Erfahrungen von seiner Zeit an der Wittenberger Universität ausnützen (II,2-3).

In der Zeit nach diesen Feierlichkeiten verwaltete Bugenhagen in Dänemark drei Aufgaben: Er arbeitete als Professor der Theologie an der Universität. Seine damals und später berühmten Vorlesungen über die Psalmen Davids, wurden später (1544) gedruckt. Auch über die paulinischen Briefe hat er Vorlesungen gehalten (II,5). Außerdem agierte er als eine Art "Erzbischof" in Dänemark.

Briefe und andere Dokumente zeigen, dass er von den dänischen Bischöfen so aufgefasst wurde, und auch so handelte. Das bedeutete auch, dass sie ihn für etliche Mängel und Unklarheiten verantwortlich machten. Ein hochinteressanter langer Brief von ihm, den er an die Bischöfe (Superintendenten) schrieb, als er Dänemark im Juni 1539 verließ, gibt einen guten Eindruck von ihren Schwierigkeiten mit Ritualen und finanziellen Verhältnissen. Erhaltene Briefe zeigen auch seine Rolle als königlicher Ratgeber (II,4; II,7). Ein paar Male versuchte Bugenhagen auch in die gespannte Lage zwischen Dänemark und seinem Vaterland Pommern einzugreifen, doch ohne Erfolg (II,6). Vielleicht war es geplant gewesen, dass Bugenhagen auch die kirchlichen Verhältnisse in Norwegen, das nach 1536 eine Provinz Dänemarks wurde, reformieren sollte. Aber weder er, noch der König reisten nach Norwegen. Auf Grund von mangelnden Quellen kann man die diesbezüglichen Erwägungen nicht durchblicken. Norwegen erhielt erst im Jahre 1607 seine eigene Kirchenordnung (II,4).

Die enge Verbindung zwischen König Christian III. und Bugenhagen, die in Kopenhagen entstand, wurde nach Bugenhagens Heimkehr nach Wittenberg in einem umfangreichen Briefwechsel fortgesetzt. Um die achtzig Briefe sind bewahrt, jedoch sind etliche auch verlorengegangen. Die beiden Männer hatten eine vertraute Beziehung zu einander aufgebaut. Sie schickten einander Neuigkeiten über familiäre Verhältnisse, über Krankheiten, über kirchenpolitischen Begebenheiten. Der König schickte Bugenhagen und seiner Frau Geschenke und Geld. Bugenhagen schickte viele theologische Bü-

cher an den persönlich frommen lutherischen König. Einig waren sie sich über die lutherische Theologie, aber die Auseinandersetzungen über verschiedenen Lehrmeinungen zwischen den "Altlutheranern" und den Wittenbergern wurde vom König mit Skepsis und Zorn begleitet.

Sie konnten mit einander scherzen, und Bugenhagen war von Königs Seite als Aufseher über die dänisch-norwegischen Studenten in Wittenberg eingesetzt; er verteilte die königlichen Stipendien, informierten den König über die einzelnen Studenten. Darüber hinaus diente er, zusammen mit Melancthon, als "Headhunter" für den König und konnte oft Männer für leitenden Ämter in Dänemark vorschlagen. Selbst lehnte es Bugenhagen aber ab, Bischof oder leitender Professor an der Kopenhagener Universität zu werden, trotz der Aufforderung des Königs. Als Ratgeber konnte er indirekt, in die Außenpolitik des Königs eingreifen, aber hier musste er erkennen, dass die Kaiserfreundliche Politik des dänischen Königs nicht zu ändern war (II,8-9).

Zuletzt, Teil III, wird über das Familienleben Bugenhagens und namentlich über die enge persönliche Beziehung zwischen *Vater Luther* und Bugenhagen, über seine Rede bei der Beerdigung Luthers und über seine eigenen letzten Tagen und seinen Tod berichtet (III, 1-3).

Bugenhagen war der einzige von den berühmten Reformatoren in Wittenberg, der ein so nahes Verhältnis mit dem dänischen Reformationskönig Christian III. aufbaute. So erhielt er einen großen Einfluss auf den Aufbau und die Konsolidierung der evangelischen Kirche Dänemarks. Das gilt besonders für die Auffassung des Bischofamt und dem Verhältnis zwischen den beiden Obrigkeiten, es gilt der Gottesdienstagende, des Einflusses der Laien, der großen Würdigung des Katechismus und des gesamten Schulwesens. Aber vor allen Dingen waren Bugenhagen und das eigentliche Oberhaupt der Kirche, König Christian III., eines Sinnes in der Auffassung des evangelischen Glauben und des Frömmigkeitsleben, und auch in dessen gewünschten Auswirkungen im Gesellschaftsleben und in der Ablehnung der römisch-katholischen Kirche und der nicht-lutherischen protestantischen Kreise, waren sie sich einig.

Sprachliche Revision durch Pastorin/sognepræst Christa Hansen.

3. LITTERATUR

- I, 1: Vogt 1867; Leder 2002; Bugenhagen:Pomerania;BBrW;Eger.
- I, 2: MBW; BBrW; Leder 1984; Holfelder 1984. Bugenhagen: Postillatio, 1524.
- I, 3: Leder 2002,183-214. 287-316 (prædikenerne); Mager; Sehling; Schwarz Lausten 2010b,193-201;Garbe 2010,214-244; Marianne Broby de Perez 1995; Brecht 3. Buchwald 1894, 85. Buchwald 1928.
- I, 4: Sehling; Schwarz Lausten 2010b; Friedensburg. Thyen. Holfelder 1974. 1981a. 1981b. Gummelt 1994a. 1004b. 2010. Bieber 1985.1993. Willi 2010. Hauschild 1985. Frosell.
- I, 5: Vogt 1867; Lück; KO dsk; Lorentzen 2004.2008; 2010. Schröder 2010.
- I, 6: Holfelder 1974.1981; E. Wolf 1954. Rietschel-Graff. Hauschild 1985; Gummelt 1994; Leder 1985; Brunk 2003; Mager 2010; Koch; KO dsk; Gebetbuch 1849. Mittermeier. Marianne Broby de Perez.
- I, 7: Wolgast 1977. 1984.1990; Schwarz Lausten 1977; 1984a. Bugenhagen: Von der jetzigen Kriegsrüstung, 1546; Wie es uns zu Wittemberg, 1547.
- II, 1: Schwarz Lausten 1963-1965; Deppermann 1979; Schwarz Lausten 1984a;1987a; 2010b; Leder 2002,269.357-430; Weitling.
- II, 2: Schwarz Lausten 1987a; 2002; DS 3; WABr 8. BBrW.
- II, 3: Hassøe; Schwarz Lausten 1984a; 1985; 1987a. 1987b; 1991; 2005;2006, 42-46. 2010b. Lindhardt 1977; KO dsk; Olsen 1936, 130.139 (Pia et vere..ordinatio). Marianne Broby de Perez 1995; Fink-Jensen 2004. Wolgast 1977.
- II, 4: Sendebrevet; BBrW; Schwarz Lausten 1984a; 1987a; KOdsk. Norvin. Rørdam 1868-69. Münter 1836; DS 1; Tarald Rasmussen 1990.
- II, 5: Bugenhagen:Psalterium Davidis; Vor Herris...Pinis; DS 4. Schwarz Lausten 1991; Fink-Jensen 2004.

- II, 6: Artickel der Doctorn von Louen, 1530; Schwarz Lausten 1968; 1965-1968; 1987b (Rügen); 1995;
- II, 7: Sendebrevet; KO dsk; Schwarz Lausten 2002; 2003; BBrW.
- II, 8: BBrW; AG; Schwarz Lausten 1976; 1977,225.231; 2010c. Schum. II. UH 1 (Lübbecke)
- II, 9: Schwarz Lausten 1977;1987; 1995; 2001; 2010a; 2010b (bønnen). Max Olsen. Bugenhagen: Von Ehesachen; Wie es uns, 1547; Kaae 1981. WA 30,II; UH 1; AG. BBrW. Bugenhagen: Der xxix. Psalm ausgelegt,1542; Ionas Propheta,1550. Instructio, 1542. Hoffman 1982. Lund; P.Bak Rasmussen; Westengaard.
- III, 1: CR 6,731-733; Leder 1985; 2002;
- III, 2: Leder 2002. 2008. Andrea van Dülmen; Melanchthon: Oratio CR 12,295-307. Vogt 1867; Schwarz Lausten 2005; 2010b; WATr 1. 4; Bornkamm; Brecht 2. Harms; Bugenhagen: Tröstlicher...Unterricht, 1551. Eine christliche Predigt, 1546.
- III, 3: Bugenhagen: Vermanung, 1556.BBrW. AG.

4. KILDER OG LITTERATUR

SKRIFTER AF BUGENHAGEN

[Den grundlæggende fortegnelse over hans skrifter er Georg Geisenhof: *Bibliotheca Bugenhagiana. Bibliographie der Druckschriften des D. Johannes Bugenhagen*, Leipzig 1908 (=1963). Endvidere skal henvises til den nye, omfattende *Bibliographie zur Johannes Bugenhagen-Forschung* af Irmfried Garbe, i: Garbe 2010, 203-284. De følgende skrifter af Bugenhagen eller skrifter, som han har medvirket til, er benyttet i nærværende bog.]

Bugenhagen: Pomerania, Faksimiledruck und Übersetzung der Handschrift von 1517/18, durch Norbert Buske u.a., Schwerin 2009.

Etlich Christliche bedencken von der Mess vnd andern Ceri(!)monien, Wittenberg 1525.

Sechs Predigten Johannes Bugenhagen's (1524-1525), aufgefunden und mitgeteilt von Lic. theol. Dr. Georg Buchwald, hg. H. Hering, Halle 1885.

Ungedruckte Predigten Johann Bugenhagens aus den Jahren 1524 bis 1529, hg. G. Buchwald (Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts XIII) Leipzig 1910.

Johannes Bugenhagens Katechismuspredigten, gehalten 1525 und 1532, hg. von G. Buchwald, Leipzig 1909.

Ein Vnderricht deren / so yn kranckheyten vnd tods noeten ligen/ Von dem heyligen Sacrament des waren leibs vnd bluts Christi / seer gut und nuetslich allen Christen zu lesen, Wittenberg 1527.

Acta der Disputation zu Flensburg / die Sache des Hochwirdigen Sacraments betreffend / um 1529. Jar / des Donnerstags nach Quasimodogeniti / geschehen. Wittenberg 1529.

Artickel der Doctorn von Louen / zu welchen / Wilhelm von Zwollen (Konigs Christiernen Forirer / Christlich hat geantwort / Vnd da neben eine Christliche

- bekentnis gethan / darauffer zu Mechelen ym Niderlande verbrand ist. Anno M.D. xxix des xx. Tags Octobris. Mit einer Vorrede Johannis Bugenhagen Pomern, Wittenberg 1530.*
- Lübecker Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1531*, hg. von Wolf-Dieter Hauschild, Lübeck 1981.
- Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen (1535)*, Faksimile, Übersetzung und Erläuterungen von Norbert Buske, Stollberg 1985.
- Ordinatio ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae et Ducatum Sleswicensis Holsatiae etc.* 1537, i: KO dsk.
- Instructio Visitationis Saxonicae ad Ecclesiarum Pastores, de doctrina Christiana, Translata a doctore Pomerano in latinum, propter Ecclesias Danicas, Anno dni. M.D. XXXVIII.* (Bugenhagens forte til de danske præster, dateret Kbh.4. sept. 1538, Luthers forte, udat., og Luthers forord til visitatserne).
- Den rette ordinans, 1539*, i: KO dsk.
- Superintendentibus Regni Danicae, dominis et fratribus suis* (1539)
[Sendebrevet], i: H.F. Rørdam: *Et nyt Bidrag til Oplysning om Dr. Johan Bugenhagens Virksomhed i Danmark*, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 2. Række, III, 1864-1866, 465-482.
- Johannes Bugenhagen: Sendebrev til den danske kirke*, oversat og udg. af Jørgen Glenthøj, Borum 1986.
- Pia et vere Catholica & consentiens veteri Ecclesiae Ordinatio Ceremoniarum pro Canonicis & Monasteriis*, i: *Den rette Ordinants* (1539), Facs.udg., Oslo 1988.
- Von Ehesachen. D. Mart. Luth. Item Vom Ehebruch vnd weglauffen durch D. Johannem Bugenhagen Pomern an Königlichen Maiestat zu Dennemarc etc.*, Wittenberg 1540.
- Der xxix. Psalm ausgelegt durch Doctor Johan Bugenhagen Pomern*, 1542.
- Instructio von den ersten dreyen Gebetten jm Vater Vnnsen, so viel zum vörten gehöret allein. An K.M. durch d. Bugenhagen jm abschied zu Ripa Mdxliij Dominica Cantate* [Originalt håndskrift i Kgl. Bibl. Kbh., trykt i *Dänische Bibliothec* 4, 1743, 140-151]
- Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542*, hg. Walter Göbell, Neumünster 1985.

- Psalterium Davidis et integri loci sacrae doctrinae ex omnibus Prophetis cum quibusdam alijs pijs Canticis*, Wittenberg 1544.
- Eine Christliche Predigt / vber der Leich vnd begrebnis / des Ehrwirdigen D. Martini Luthers / durch Ern Johan Bugenhagen Pomern / Doctor / vnd Pfarherr der Kirchen zu Wittem(!)berg / gethan*, Wittenberg 1546.
- Bughagens Christliche Vermahnung an die Böhmen*, Wittenberg 1546, hg. Constantin v. Kügelgen (Zeitgemässe Traktate aus der Reformationszeit, Heft 2, Leipzig 1903).
- Ein Schriff D. Johann Bugenhagen Pomerani pastoris der Kirchen zu Witte(!)berg An andere Pastorn vnd Predigern Von der jtztigen Kriegsrüstung*, Wittenberg 1546.
- Ein Vnderricht deren so yn krancckheyten vnd tods nöten ligen von dem heyligen Sacrament des waren leibs vnd bluts Christi*. Wittenberg 1547
- Wie es vns zu Wittemberg in der Statt gegangen ist / in disem vergangen Krieg / biss wir / durch Gottes gnaden erlöset seind*, Wittenberg 1547.
- Vermanung an die Pfarrher inn der Superattendantz der Kirchen zu Wittemberg*, Wittenberg 1553 (=1543)
- Vermanung an alle Pastoren vnd Predicanten des Euangelij im Churfürstenthumb zu Sachsen*, Wittenberg 1556.
- Ionas Propheta expositus in tertio Capite*, Wittenberg 1550.
- D. Johannis Bugenhagii Pomerani, Epistola Apologetica ad Daniae et Norvegiae Regem, Gloriossima memoriae, Christianum III etc. contra Scriptores adiaphoristicos, aliosque Obtrectatores*, Wittenberg Anno MDL prima Octobris scripta. Nunc vero una com ejus Apologia adversus Martinum Bucerum, hg. C.F. Læmmelius, Hamburg 1709.
- Bugenhagen, Johannes: *Tröstlicher warhaffter Unterricht von der Tauff und ungeborenen Kindern, auch von den Kindern, die wir nit tauffen können und doch nach Christi gern tauffen wolten (1551)*, Nürnberg 1575.
- Sendebrevet, se Superintendentibus* (s. 290).
- Gebetbuch, enthaltend die sämmtlichen Gebete und Seufzer Dr. Martin Luther's, wie auch Gebete von Melanchthon, Bugenhagen...und anderen Gott- und erleuchteten Männern*, hg. NN, 1849.

ØVRIGE KILDER OG LITTERATUR

(Når intet udgivelsessted er anført, er det København)

- Beintker, Horst: Aspekte zu Amt und Gemeinde in Bugenhagens und Luthers Kirchenordnungsprogramm, i: *Evangelische Theologie* 47. Jg. 2, 1987, 120-137.
- Bertheau, F.: *Bugenhagens' s Beziehungen zu Schleswig-Holstein und Dänemark*, i: *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte*, 15. Bd, Kiel 1885, 189-241.
- Bieber, Anneliese: *Gottes Wort und Erbauung der Christen. Bugenhagens Harmonie der Passions- und Auferstehungsgeschichte*, i: Stoll 1985, 92-105.
- Bieber, Anneliese: *Johannes Bugenhagen zwischen Reform und Reformation. Die Entwicklung seiner frühen Theologie anhand des Matthäuskomentars und der Passions- und Auferstehungsharmonie* (Forschungen z. Kirchen- und Dogmengesch. 51) Göttingen 1993.
- Bornkamm, Heinrich: *Martin Luther in der Mitte seines Leben*, Göttingen 1979.
- Brecht, Martin: *Martin Luther*, 1-3, Stuttgart 1981-1987.
- Brunk, Yvonne: *Die Tauftheologie Johannes Bugenhagens* (Reformation und Neuzeit Bd. I), Hannover 2003.
- Buchwald, G. u. H. Hering (Hg.): *Sechs Predigten Johannes Bugenhagens' s*, Halle 1885.
- Buchwald, G. (Hg.): *Wittenberger Ordiniertenbuch 1537-1560*, Leipzig 1894.
- Buchwald, G.: *Johannes Bugenhagens Katechismuspredigten gehalten 1525 und 1532* (Quellen und Darstellungen aus der Geschichte des Reformationsjahrhunderts IX. Band) Leipzig 1909.
- Buchwald, G.: *Georg Helt' s Wittenberger Predigttagbuch*, i: *Archiv für Reformationsgeschichte* XVII. Jahrg., Leipzig 1920, 241-276.
- Buchwald, G.: *Bugenhagens Katechismuspredigten vom Jahre 1534. Ein Beitrag zur Geschichte der Katechismuspredigt*, i: *Archiv für Reformationsgeschichte* XVII. Jg., Leipzig 1920, 92-104.
- Buske, Norbert (Hg.): *Johannes Bugenhagen und die Reformation im Herzogtum Pommern. Texte*, Greifswald 1985.

- Christoffersen, Knud B.: *Bestemmelserne om det teologiske fakultet i "Fundatio et ordinatio universalis schole haffniensis"*, i: Dansk Teologisk Tidsskrift 37, 1974, 33-57.
- Clemen, O. og Bj. Kornerup: *Danmark og Wittenberg*, i: Kirkehistoriske Samlinger 6. Række IV, 1942-1944, 181-204.
- Deppermann, Klaus: *Melchior Hoffman, Soziale Unruhen und apokalyptische Visionen im Zeitalter der Reformation*, Göttingen, 1979.
- Dülmen, Andrea van: *Luther-Chronik*, dtv, München 1983.
- Eger, Hans: *Bugenhagens Weg zu Luther*, i: *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte* 49, 1935, 123-133.
- Fink-Jensen, Morten: *Fornuften under troens lydighed. Naturfilosofi, medicin og teologi i Danmark 1536-1636*, 2004.
- Friedensburg, Walter: *Geschichte der Universität Wittenberg*, Halle 1917.
- Frosell, P. Hampton: *Pave Lucius' lange rejse. Historien om en helgens hoved*, 1992.
- Garbe, Irmfried und Volker Gummelt (Hg.): *Hans-Günter Leder: Johannes Bugenhagen Pomeranus – Nachgelassene Studien zur Biographie, mit einer Bibliographie zur Johannes Bugenhagen-Forschung*, Frankfurt a. M. 2008.
- Garbe, Irmfried: *Bibliographie zur Johannes Bugenhagen-Forschung*, i: Garbel Gummelt 2008, 203-284.
- Garbe, Irmfried & Heinrich Kröger (Hgg.): *Johannes Bugenhagen (1485-1558). Der Bischof der Reformation*, Leipzig 2010.
- Garbe, Irmfried: *Der Bischof "dieser ganzen Sekte". Bugenhagens Visitationen und Ordinationen*, in: Garbe/Kröger 2010, 214-244.
- Geisenhof, G.: *Bibliotheca Bugenhagiana, Bibliographie der Druckschriften des D. Johs. Bugenhagen*, Leipzig 1908.
- Glenthøj, Jørgen (udg.): *Johannes Bugenhagen, Sendebrev til den danske kirke, oversat fra latin*, Borum 1986.
- Gummelt, Volker: *Bugenhagens Tätigkeit an der Wittenberger Universität*, i: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 105. Band, 1994, 191-201. (1994a)
- Gummelt, Volker: *Lex et Evangelium. Untersuchungen zur Jesajavorlesung von Johannes Bugenhagen* (Arbeiten zur Kirchengeschichte Bd. 62) Berlin 1994 (1994b)

- Gummelt, Volker, se Leder 2002.
- Gummelt, se Leder 2008.
- Gummelt, Volker: *Johannes Bugenhagen als Exeget des Neuen Testaments*, i: Garbel Kröger 2010, 27-37.
- Gummelt, Volker: *Johannes Bugenhagen – ein Kirchenmann in Zeiten des Umbruchs*, i: Garbel/Kröger 2010, 289-302.
- Göbell, Walter (Hg.): *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542* (Schriften d. Vereins f. Schlesw.-Holst. Kirchengeschichte Reihe I, Bd. 34), Neumünster 1986.
- Harms, Klaus: *Bugenhagen und das Schrifttum Luthers*, i: Rautenberg 1958, 24-50.
- Hassø, Arthur G.: *Kong Kristian III's og Dronning Dorotheas Kroning den 12. august 1537*, i: Kirkehistoriske Samlinger 6. Række, II, 1936-38, 287-377.
- Hauschild, Wolf-Dieter: *Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528-1543 in Johann Bugenhagens Gesamtwerk*, in: Stoll 1985, 44-91.
- Helk, Vello: *Dansk-Norske Studierejser fra reformationen til enevælden 1536-1660*, Odense 1987.
- Hering, Hermann: *Doktor Pomeranus, Johannes Bugenhagen* (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte VI. Jahrg., Nr. 22) Halle 1888.
- Hoffman, E.: *Die Krönung Christians III. von Dänemark am 12. August 1537. Die erste protestantische Königskrönung in Europa*, in: H. Duchhardt, H. (Hg.): *Herrscherweihe und Königskrönung*, Wiesbaden 1983, 57-68.
- Hoffman, Erich: *Der Sieg der Reformation in den Herzogthümern Schleswig-Holstein* i: Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, hg. Walter Göbell u.a., Bd. 3, Neumünster 1982, 115- 183.
- Holfelder, H.H.: *Tentatio et Consolatio. Studien zu Bugenhagens "Interpretatio in Librum Psalmorum"* (Arbeiten zur Kirchengeschichte Bd. 45) Berlin 1974.
- Holfelder, H.H.: *Bugenhagen, Johannes*, in: Theologische Realencyclopädie 7, 1981, 354-363 (1981a).
- Holfelder, H.H.: *Solus Christus. Die Ausbildung von Bugenhagens Rechtfertigungslehre...Eine Untersuchung zur Genese von Bugenhagens Theologie* (Beiträge zur historischen Theologie 63) Tübingen 1981. (1981b)

- Holfelder, H.H.: *Evangelica veritas und iudicium dei. Zu Johannes Bugenhagens Epistola de peccato in spiritum sanctum (1521)*, in: Leder (Hg.) 1984, 87-99.
- Kirkeordinansen 1537/39*. Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten, 1989.
- Kähler, Ernst: *Bugenhagen und Luther*, i: Rautenberg 108-122.
- Kaae, Bue: *Kvindeskår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet, belyst ved eksempler fra Ribe*, Ribe 1981.
- Koch, Ernst: *Johannes Bugenhagens Anteil am Abendmahlsstreit zwischen 1525 und 1532*, i: Theologische Literaturzeitung 10/1986, 705-730.
- Kötter, Ralf: *Johannes Bugenhagens Rechtfertigungslehre und der Römische Katholizismus. Studien zum Sendbrief an die Hamburger (1525)* (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte 59) Göttingen 1994.
- Kröger, Heinrich, se Garbe, Irmfried
- Lausten, Martin Schwarz: *Melchior Hoffman og de lutherske prædikanter i Slesvig-Holsten 1527-1529*, i: Kirkehistoriske Samlinger 7. Række, V, 1963-1965, 237-285.
- Lausten, Martin Schwarz: *Bugenhagen og Kamminer bispeembedet. Et utrykt brev af Johannes Bugenhagen*, i: Kirkehistoriske Samlinger 7. Række, VI, 1965-1968, 525-531.
- Lausten, Martin Schwarz: *Johann Bugenhagen und die Treptower Vitte in Dragør. Ein ungedruckter Brief Bugenhagens (1556)*, in: Hansische Geschichtsblätter, 86. Jg., 1968, 80-84.
- Lausten, Martin Schwarz: *König Christian III. von Dänemark und die deutschen Reformatoren. 32 ungedruckte Briefe*, in: Archiv für Reformationsgeschichte 66, 1975, 151-181.
- Lausten, Martin Schwarz: *Zu Georg Rörers Aufenthalt in Dänemark*, i: Zeitschrift für Bayerische Kirchengeschichte Jahrg. 45, 1976, 1-6.
- Lausten, Martin Schwarz: *Religion og politik. Studier i Christian III's forhold til det tyske rige i tiden 1544-1559*, 1977.
- Lausten, Martin Schwarz: *König und Kirche. Über das Verhältniss der weltlichen Obrigkeit zur Kirche bei Johannes Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark*, in: Leder (Hg.) 1984, 144-167 (1984a).

- Lausten, Martin Schwarz: *Christian d. 3. og kirken 1537-1559*, 1987a.
- Lausten, Martin Schwarz: *Peder Palladius og kirken 1537-1560*, 1987b.
- Lausten, Martin Schwarz, se *Kirkeordinansen*.
- Lausten, Martin Schwarz: *Johann Bugenhagen und das Leipziger Interim – Ein bisher unbekannter Brief des Reformators an Nicolaus Buscoducensis in Bremen (1549)*, in: *Bremisches Jahrbuch* 67, 1989, 141-148.
- Lausten, Martin Schwarz: *Københavns universitet 1536-1588*, i: Sv. Ellehøj og Leif Grane (red.): *Københavns universitet 1479-1979*, I, 1991, 79-167.
- Lausten, Martin Schwarz: *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100-ca.1700)*, 2. oplag, 2000.
- Lausten, Martin Schwarz: *Reformationen i Danmark*, 2. udg. 2002.
- Lausten, Martin Schwarz: *Den hellige stad Wittenberg. Danmark og lutherbyen Wittenberg i reformationstiden*, 2002.
- Lausten, Martin Schwarz: *Christian d. 2. mellem paven og Luther. Tro og politik omkring "den røde konge" i eksilet og i fangenskabet (1523-1559)*, 1995.
- Lausten, Martin Schwarz: *Die Beziehungen zwischen Dänemark und der Universität Wittenberg in der Reformationszeit*, in: Armin Kohnle und Frank Engehausen (Hg.): *Zwischen Wissenschaft und Politik. Studien zur deutschen Universitätsgeschichte. Festschrift für Eike Wolgast zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 2001, 238-257.
- Lausten, Martin Schwarz (udg.): *Peder Palladius, En Visitatsbog*, 2003.
- Lausten, Martin Schwarz: *Martin Luther. Munk. Oprører. Reformator*, 2005.
- Lausten, Martin Schwarz: *Biskop Peder Palladius, Sjællands første lutherske biskop*, 2006.
- Lausten, Martin Schwarz: *Tyrkerfrygt og tyrkerskat. Islamofobi, religion og politik hos teologer og regenter i reformationstidens Danmark*, 2010 (2010a)
- Lausten, Martin Schwarz: *Mellem tro og magt. Lutherus triumphans i Sachsen og i Danmark*, i: Jutta Kappel, Claudia Brink, Jørgen Hein, Peter Kristiansen (red.): *Tro. Styrke. Kærlighed. Danmark og Sachsen, ægteskaber, politiske og kulturelle forbindelser 1548-1709*, 2010, 27-31. (2010b).

- Lausten, Martin Schwarz: *Philipp Melanchthon. Humanist og luthersk reformator i Tyskland og Danmark*, 2010 (2010c)
- Leder, Hans-Günter (Hg.): *Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung*, Berlin 1984.
- Leder, Hans-Günter: *Leben und Werk des Reformators Johannes Bugenhagen*, i: Karlheinz Stoll (Hg.) 1985, 15-41.
- Leder, Hans-Günter: *Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator. Studien zur Biographie, hg. von Volker Gummelt* (Greifswalder theologische Forschungen 4) Frankfurt a. M. 2002.
- Leder, Hans Günter: *Johannes Bugenhagen Pomeranus, nachgelassene Studien zur Biographie mit einer Bibliographie zur Johannes Bugenhagen-Forschung, hg. von Irmfried Garbe und Volker Gummelt* (Greifswalder theologische Forschungen Bd. 15), Frankfurt a. M. 2008.
- Lindhardt, P.G.: *De danske ordinationsritualer*, i: Kirkehistoriske Samlinger 1977, 7-50.
- Lorenzen, Tim: *Johannes Bugenhagen und die Kirchenordnung Christians III.* in: Martin Lätzen u. Joachim Liss-Walther (hg.): *Christentum zwischen Nord- und Ostsee. Eine kleine ökumenische Kirchengeschichte Schleswig-Holsteins*, Bremen 2004, 65-78.
- Lorenzen, Tim: *Johannes Bugenhagen als Reformator der öffentlichen Fürsorge* (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 44) Tübingen 2008.
- Lund, Hakon: *Mindelunden ved Jegerspris*, 1976.
- Luther, Martin: *Werke, Kritische Gesamtausgabe*, 1 ff, Weimar 1883 ff.
- Luther, Martin: *Von Ehesachen*, 1530, i: WA 30, III, 198-248.
- Lück, Heiner: *Prudentia legislativa: Regelungssystematik und Regelungstechnik in den Kirchenordnungen Johannes Bugenhagens*, i: Garbe/Kröger 2010, 171-189.
- Mager, Inge: *Seelsorgliche Akzente in Johannes Bugenhagens pastorale und schriftstellerischer Tätigkeit*, i: Garbe/Kröger 2010, 77-92.
- Melanchthon, Philipp: *Opera, Corpus Reformatorum*, ed. C. G. Bretschneider, vol 1ff.
- Melanchthon, Philippi: *Oratio de vita Bugenhagii*, i: CR 12, 295-307

- Michelsen, E. (Hg.): *Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542* (Schr.d. Ver. f. S.-H. Kirchengesch. I, 10), Kiel 1920.
- Mittermeier, Otto: *Evangelische Ordination im 16. Jahrhundert* (Münchener Theologische Studien II, 50. Band), St. Ottilien 1994.
- Münter, Balthasar: *Symbolæ ad illustrandam Bugenhagii in Dania commorationem*, 1836.
- Münter, Frederik: *Aktstykker vedkommende Kong Christian den Tredies og Dronning Dorotheas Kroning...af Dr. Johannes Bugenhagen*, 1831.
- Norvin, W.: *Københavns Universitet i Reformationens og Orthodoxiens Tidsalder 1-2*, 1940.
- Oftestad, B.: "To honde stycker". *Til tolkningen av Den Danske Kirkeordinans av 1537/39*, i: Norsk Teologisk Tidsskrift 88, 1987, 159-175.
- Olesen, Jens E.: *Staat und Stadt – über die Rolle der Landesväter und Behörden im Denken und Handeln Johannes Bugenhagens*, in: Garbe/Kröger 2010, 93-110.
- Olsen, Max W.: *Den danske Kirkeordinans af 1539 og andre aktstykker vedrørende Den lutherske Kirkereformations Indførelse i Danmark*, 1936
- Palladius, Peder: *Danske Skrifter*, 1-5, udg. Lis Jacobsen, 1911-1925
- Perez, Marianne Broby de: *Det danske ordinationsrituals tilblivelseshistorie*, i: Helsingør Stiftsbog 1995, 9-21.
- Perez, Marianne Broby de: *The Genesis of the reformed Danish Ordination Ritual of 1537*, i: Ingmar Brohed (red.): *Church and people in Britain and Scandinavia*, Lund 1996, 131-146.
- Rasmussen, Peter Bak: *I Wiedewelts fodspor*, 1993.
- Rasmussen, Tarald: *Utkastet til en egen norsk kirkeordinans fra 1604*, i: Ingmar Brohed (red.): *Reformationens konsolidering i de nordiska länderna 1540-1610*, Oslo 1990, 57-73.
- Rautenberg, Werner (Hg.): *Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag*, Berlin 1958.
- Rietschel, G. & Graff, P.: *Lehrbuch der Liturgik*, 2. Aufl., Göttingen 1951.
- Rørdam, H.F.: *Kjøbenhavns Universitets Historie I-IV*, 1868-1869.1873-1877.
- Rørdam, H.F. (udg.): *Danske Kirkelove I*, 1883.

- Scheible, H. (Hg.): *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523-1546* (Texte zur Kirchen- und Theologieggeschichte 10) Gütersloh 1969.
- Schnell, Jenny: *Die dänische Kirchenordnung von 1542 und der Einfluss von Wittenberg*, Breslau 1927.
- Schröder, Ingrid: *Die Bugenhagenbibel* (Mitteldeutsche Forschungen 105), Köln 1991.
- Schröder, Ingrid: *Johannes Bugenhagen – Reformation auf Niederdeutsch*, i: Garbel Kröger 2010, 303-314.
- Schumacher, Andreas (Hg.): *Gelehrter Männer Briefe an die Könige in Dänemark vom Jahr 1522 bis 1663*, 1-3, Kopenhagen und Leipzig 1758-1759.
- Sehling, E. (Hg.): *Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jh.*, I, Leipzig 1902.
- Sprengler Ruppenthal, Anneliese: *Gesammelte Aufsätze zu den Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts* (Jus Ecclesiasticum 74) Tübingen 2004.
- Stoll, Karlheinz (Hg.): *Kirchenreform als Gottesdienst. Der Reformator Johannes Bugenhagen 1485-1558*, Hannover 1985.
- Tausen, Hans: *Postille*, 1-2, udg. Bj. Kornerup, 1934.
- Thyen, Dietrich: *Johann Bugenhagen, In Jesaiam Prophetam annotationes, Wittenberg 1523, übersetzt und kommentiert*, Siegen 1985.
- Wandall, Peder Topp: *Mindesmarker paa Jegerspris*, 1. Deel, 1783.
- Wegener, C.F.: *Samling af Kong Christian Den Tredies Breve, navnlig til anseete Tydske Reformatorer*, i: C.F. Wegener (udg.): *Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv*, 1852-1855, 215-296.
- Weitling, Günter: *Hermann Tast als integrierende Persönlichkeit der schleswig-holsteinischen und dänischen Reformationsgeschichte*, in: G.Klatt u.A. (hg.): *Festschrift "Harmen Tast"* (Beiträge zur Husumer Stadtgeschichte Heft 3-4) *Husum Festschrift "Harmen Tast"* 1990-1991, 39-82.
- Westengaard, Erik: *Tankefulde haver. En vandring i tre havers frimureriske symbolverden*, 2001.
- Willi, Thomas: *Die Harfe Gottes – Bugenhagens "In librum psalmodum interpretatio" und ihre Quellen*, i: Garbel/Kröger 2010, 38-55.
- Vogt, K.A.T.: *Johannes Bugenhagen Pomeranus. Leben und ausgewählte Schriften*, Elberfeld 1867

- Vogt, Otto (Hg.): *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel, mit einem Vorwort und Nachträgen von Eike Wolgast unter Mitarbeit von Hans Volz*, Nachdruck, Hildesheim 1966.
- Westengaard, Erik: *Tankefulde haver: en vandring i tre havers frimureriske Symbolverden*, 2001.
- Wolf, Ernst: *Johannes Bugenhagen, Gemeinde und Amt*, i: Peregrinatio I, München 1954.
- Wolf, Ernst: *Bugenhagen, Johannes*, i: Neue Deutsche Biographie 3, 1957, 9f.
- Wolgast, Eike: *Zum Briefwechsel Bugenhagens*, i: Archiv für Reformationsgeschichte Jg. 58, 1967, 73-89.
- Wolgast, Eike: *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände* (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte Bd. XLVII) Gütersloh 1977.
- Wolgast, Eike: *Johannes Bugenhagens Beziehungen zur Politik nach Luthers Tod*, i: Hans Rothe u.A. (Hgg.): Gedenkschrift für Reinhold Olesch, Köln 1990, 115-138.

5. FORKORTELSER

- AG: Wegener 1852-1855.
- ARG: *Archiv für Reformationsgeschichte* Jg. 66, 1975.
- BBrW: Vogt og Wolgast 1966.
- CA: *Corpus Reformatorum (Melanchthon)*, ed. C.G. Bretschneider et H. Bindseil, bd 1 ff, Halle 1834
- DKL: Rørdam (udg.) *Danske Kirkelove*
- DS: *Peder Palladius' Danske Skrifter*, udg. Lis Jacobsen
- KO dsk: *Kirkeordinansen 1537/39*
- MBW: Scheible, H. u.A. (Hg.): *Melanchthons Briefwechsel, Regesten*
- Schum: Schumacher: *Gelehrter Männer Briefe*
- UH: Rørdam 1868-1869.
- WA: Martin Luther: *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, 1-57, Weimar 1883 ff
- WABr: Samme, *Briefe*.
- WATr: Samme, *Tischreden*

6. PERSONREGISTER

(Johann Bugenhagen er udeladt her)

Absalon, ærkebiskop 21, 173
 Adolf, hertug 75, 112, 195, 196, 208
 Ahlefeldt, Gottschalk v. 189, 208
 Albrecht af Mecklenburg 138
 Albrecht af Preussen 112, 116, 227, 250, 259
 Albrecht, ærkebiskop 106
 Alexander III, pave 173
 Ambrosius, kirkefader 165
 Amsdorff, Nicolaus v. 93, 94, 246
 Andersen, J. Oskar 147
 Andersen, Max 147
 Anna, kurfyrstinde 75, 112, 193, 195, 234, 242, 243, 246
 Ansgar 11, 229
 Apel, Johan 262
 August, kurfyrste 75, 195, 234, 242, 253, 257
 Augustin, Aurelius 17, 23, 165, 246, 267
 Berckmann, Johs. 117,
 Bernhard, Ambrosius 266
 Bogislaw d. 10. 19
 Boldwan, Johann 19
 Bornkamm, Heinrich 263
 Bratt, Torbjørn Olufsen 237
 Brochmand, Jesper 121, 139, 234
 Bruckhofen, se Buscoducensis

Brunk, Yvonne 69
 Bruun, Christen Madsen 237
 Bucer, Martin 70
 Buchwald, Georg 37, 42
 Bugenhagen, Gerhard 17
 Bugenhagen, Johanna (Hanna) 257
 Bugenhagen Johannes, søn af Johann Bugenhagen 257
 Bugenhagen, Katharina 198, 257
 Bugenhagen, Martha 257
 Bugenhagen, Michael 257
 Bugenhagen, Peter 199, 200, 258
 Bugenhagen, Sara 197, 257, 258
 Bugenhagen, Walpurga 31, 32, 108, 189, 193, 194, 257, 258
 Buscoducensis, Henricus 193, 205, 219, 234
 Buske, Norbert 21
 Camerarius, Joachim 257, 259
 Cato 58
 Christian II 161, 169-172
 Christian III 9, 12, 13, 24, 68, 72, 75, 76, 87, 91, 103-107, 109, 111, 115-121, 124-126, 129, 131-136, 138, 141, 143, 148, 160-164, 169-175, 186, 189-191, 194-209, 212-253, 258, 265-270, 278, 283-285.
 Christine, hertuginde 112, 196
 Chrysostomus, Oluf (Olav) 103, 236
 Cicero 58, 59, 199

- Cochläus, Johs. 62
 Cranach d. Yngre 32, 271
 Cranach d. Ældre 4, 35, 71, 73, 267
 Cruciger, Caspar 200, 262

 Daniel, profet 68, 268.
 David 17, 28, 30, 37, 38, 51, 54, 60,
 67, 163-167, 246, 250, 262, 268,
 284
 Deborah 114
 Donatus 58
 Dorothea, dronning 75, 110, 112, 115,
 194, 195, 223, 234, 242, 243, 245
 Dorothea, kurfyrstinde 109, 172
 Draconites, Johs. 235

 Eber, Paul 165
 Elisabeth, hertuginde 75
 Elisabeth af Thüringen 115
 Engelbriktsen, Olaf 161
 Erasmus af Rotterdam 18, 20, 29, 51,
 58, 65, 120
 Esajas, profet 52-53
 Ezekiel, profet 50

 Ferdinand, konge 55, 228
 Flacius Illyricus, Matthias, 77, 197,
 252, 261
 Flinner, Johs. 196
 Frans af Braunschweig-Lüneburg 110
 Frans af Sachsen-Lauenburg 110
 Frederik I 24, 70, 92-97, 101, 118, 164,
 170, 172, 194, 220
 Frederik, (kron)prins 194-195
 Frederus, Johan 174
 Freund, H.E. 229
 Friedrich d. Weise, kurfyrste 31, 33, 82
 Fries, Bernart Wigbolt 236
 Friis, Johan 112, 121, 135, 151, 164,
 173, 175, 190, 234
 Garbe, Irmfried 13

 Geisenhof, G. 12
 Genner, Peter 196, 238
 Godske, Peder 151
 Gummelt, Volker 13
 Gustav Vasa, konge 110
 Gøye, Mogens 151

 Hans (d. Ældre), hertug 195, 196, 227
 Hansen, Matthis 151
 Harms, Klaus 263, 265
 Hauschild, Wolf-Dieter 52, 70
 Hegge, Jakob 101
 Heinrich d. Y. af Braunschweig 110,
 222-224
 Helgesen, Poul 183
 Henriksen, Jakob 237
 Hoffmann, Erich 209
 Hoffman, Melchior 13, 70, 93-101,
 170, 283
 Holfelder, H.H. 52, 66
 Holm, Johann 238
 Hus, Johann 265
 Hussen, Tilemann v. 108, 163, 210,
 232, 234
 Højne, Hans 239, 240

 Isabella (Elisabeth), dronning 118, 169

 Jakob V, konge 110
 Jakobsen, Niels 160
 Jädicke, Andreas 103
 Jeremias, profet 50
 Joachim af Brandenburg, kurfyrste 91
 Johann Friedrich, kurfyrste 46, 76, 83,
 87, 103-105, 141-142, 186, 201,
 223, 224, 267
 Johannes Døbereren 17
 Jonas, Justus 43, 187, 189, 262
 Jonas, profet 50, 87, 187, 194, 247
 Josefus 158-166
 Julian, kejser 142

- Karl V, kejser 38, 39, 55, 67, 76, 82-88, 118, 169, 196, 205, 219-221, 224-230, 242, 248, 258, 267, 268, 276, 277, 282
- Karlstadt, Andreas Bodenstein v. 27, 29, 30, 52, 93, 96
- Knipstro, Johann 174
- Knopken, Andreas 19
- Koch, Ernst 69
- Krabbe, Iver 149, 153
- Krag, Nikolaj 234
- Krakow, Georg 197
- Kaae, Bue 216
- Laurensen, Peder 103, 183
- Lausten, Martin Schwarz 39, 76, 82, 98, 160, 162, 170, 183, 216, 225-228, 230, 253
- Lauterbach, Anton 162
- Lazarus 110, 164
- Leder, Hans-Günter 69, 259
- Lindhardt, P.G. 135
- Lorenzen, Tim 12, 61
- Lucius, martyr 152, 153
- Luther, Katharina 193, 194, 262
- Luther, Martin 9, 11, 13, 19-49, 51-57, 63-65, 69, 71, 72, 76, 78, 80-83, 91-98, 101, 103-108, 113, 116-121, 124-127, 131-132, 135, 136, 140-143, 154-157, 160, 162, 165-167, 170-173, 180-186, 189-193, 197, 200, 201, 213, 221-223, 229, 234-237, 240-245, 249-252, 257, 259, 261-271, 275, 281, 282, 285
- Lübbecke, Jakob 198, 257
- Lübbecke, Johann 108, 198, 202, 258
- Maccabæus, Johs. 202, 235
- Mads, præst 150
- Mager, Inger 71
- Major, Georg 84, 204, 224, 246
- Marcellus, Gallus 197, 257
- Melanchthon, Katharina 194, 264
- Melanchthon, Philipp 8-11, 17-20, 24-31, 34, 43, 45, 49, 52, 56, 58, 59, 65, 71, 72, 81-86, 94, 103, 105, 120, 126, 136, 142, 143, 154, 165, 167, 173, 174, 186, 190-197, 200, 224, 234, 237-244, 252, 257, 259, 261-264, 270, 271, 277, 278, 281, 283, 285
- Melen, Berend von 115
- Mikkelsen, Hans 170
- Mikkelsen, Jens 170
- Mirandola, Picco della 18
- More, Thomas 18, 62
- Moritz, kurfyrste 83, 86, 88
- Morsing, Chr. Thorkelsen 138, 141, 202, 240
- Mosselanus, Peter 58
- Murmellius, Johs. 18
- Münter, Balthasar 12
- Münter, Frederik 120, 150, 151, 177
- Müntzer, Thomas 52, 101
- Nielsen, Jakob 238
- Norvin, W. 142
- Noviomagus (Nimwegen), Poul 200, 233
- Olsen, Max W. 210
- Origenes 23
- Osiander, Andreas 75, 246, 249, 253
- Otto, Anton 234
- Palladius, Peder 107, 108, 121-124, 134, 138, 148, 151, 153-154, 157, 159-163, 173, 181, 184-186, 202, 210, 231, 232, 240
- Paul III, pave 85

- Paulus 17, 25, 52, 56, 60, 62, 66, 135,
142, 153, 157, 164, 165, 213, 264
Pedersen, Mads 108
Pederssøn, Geble 161
Philipp af Hessen 82, 83, 103, 116,
136, 223, 224
Plautus 58
Pollicarius, Johs. 246
Poulsen, Peter 236
- Rantzau, Jaspas 213
Rantzau, Johan 96
Reff, Hans 162
Reuchlin, Johs. 18
Reventlow, Ditlev 96, 99
Roth, Stefan 37, 40, 257
Rønnow, Joachim 138
Rørdam, H.F. 140
Rörer, Georg 37, 41, 200-202, 257,
262
Rörer, Hanna 263
- Sadolin, Jørgen Jensen 103
Salomon 114
Scherf, Ambrosius 193
Schröder, Ingrid 64
Schwenckfeld, Caspar 70
Siggeson, Lars 115
Sinning, Jens 236
Slutow, Otto 23
Spalatin, Georg 30-32, 34, 36, 141, 186
Stuhr, Jørgen 239
Stürzkopf, bogbinder 242
- Svantevit 21
Svave, Johannes 27
Svave, Peter 24, 25, 94, 164, 175, 186
- Tast, Hermann 99, 213, 215
Tausen, Hans 103, 104, 132, 134, 147,
149, 150, 160, 185, 209, 210, 250,
258
Terents 58
Thomas Akvinas 23
Tidemand, Peder 160
Trillert, Peter 200
- Utenhof, Wolfgang v. 91, 106
- Valdemar d. Store 21, 173
Vogt, K.A.T. 20, 23, 26, 28, 35, 36, 66,
74, 82, 263
Vogt, Otto 12
Volz, Hans 12
Vormordsen, Frans 103, 157
Vorstius, Petrus 106
Wegener, C. F. 12
Wendt, Johann 91, 96, 209
Weidensee, Eberhard 91, 95, 96
Westengaard, Erik 229
Wiedewelt, Johs. 229
Wolff, Andreas 257
Wolgast, Eike 12, 83
Zwingli, Huldreich 69, 70, 83, 97, 276,
282
Zwolle, Wilhelm v. 169-171